

Burgers op afstand? Naar een beter begrip van ontevreden burgers

*Roy Kemmers**, *Jeroen van der Waal*** en *Willem de Koster***

*Erasmus University College, Erasmus Universiteit Rotterdam

**Department of Public Administration and Sociology, Erasmus Universiteit Rotterdam

Gepubliceerd als:

Kemmers, R., J. van der Waal & W. de Koster (2018) 'Burgers op afstand? Naar een beter begrip van ontevreden burgers,' in De Lange, S. L. & J. Zuure (red.) *#WOEST: De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: Raad voor het Openbaar Bestuur / Amsterdam University Press, pp. 72-87.

Veel beschouwingen over de politiek in het algemeen en de vermeende kloof tussen de burger en de politiek in het bijzonder richten zich op 'de ontevreden burger'. Ontevredenheid wordt daarbij op verschillende manieren ingevuld, variërend van zich niet vertegenwoordigd of gehoord voelen tot wantrouwen in instituties als de politiek en de rechtspraak, en steun aan populistische partijen. Maar wie zijn die ontevreden burgers, en waarom zijn zij zo ontevreden?

Binnen het EenVandaag Opiniepanel antwoordt niet minder dan één op de drie respondenten positief op de vraag "of zij zich herkennen in de omschrijving 'ontevreden of teleurgestelde burger'" (EenVandaag Opiniepanel, 2017, p. 2). En inderdaad, vrijwel alle ontevreden burgers voelen zich niet gehoord door de politiek en vinden politici onbetrouwbaar. Ook stemmen ze vooral op populistische partijen als de PVV, Forum voor Democratie, 50Plus en SP, of helemaal niet (1V Opiniepanel, 2017). Politiek ontevreden burgers komen weliswaar in alle lagen van de bevolking voor, maar ze zijn vaker dan gemiddeld man, laagopgeleid en werkloos of arbeidsongeschikt. Verder hebben ze vaak het idee dat hun financiële situatie de laatste jaren achteruit is gegaan (EenVandaag Opiniepanel, 2017).

Op basis van dit profiel koppelt veel onderzoek politieke onvrede aan abstracte processen als mondialisering en modernisering: deze onvrede zou worden gevoed door de negatieve economische gevolgen van vrij economisch verkeer, immigratie en technologische innovatie. Nu zijn de relatieve inkomens en arbeidsmarktperspectieven van de doorsnee politiek ontevreden burger – de laagopgeleide man van middelbare leeftijd – inderdaad verslechterd door vrijhandel, de-industrialisering, technologische innovatie en immigratie (Van der Waal, 2015). Maar er is amper empirisch bewijs voor het breed

gedeelde idee dat deze zwakke of verslechterde economische positie hun wantrouwen in de politiek en steun voor populistische partijen veroorzaakt (cf. Van der Waal, De Koster & Van Noord, 2017a; Van der Waal, De Koster & Noordzij, 2017b).

Er is daarom behoefte aan een alternatieve kijk op de politieke ontevredenheid van burgers. Als cultuursociologen vinden wij dat voor een goed begrip van die ontevredenheid de belevingswereld van de burgers een beter vertrekpunt is dan afstandelijke academische vertogen waarin ze als speelballen van abstracte macrokrachten als mondialisering worden beschouwd. Kortom, tegenover het dominante perspectief van de 'mondialiserings- of moderniseringsverliezer' stellen wij een cultuursociologisch perspectief. Daarin is een centrale rol weggelegd voor hoe ontevreden burgers zelf betekenis geven aan de wereld en wat hun handelen motiveert. Om hier licht op te werpen putten we uit eigen onderzoek naar PVV-stemmers, niet-stemmers en burgers die politici en rechters wantrouwen. Dat doen we op twee manieren.

Ten eerste laten we op basis van kwalitatief onderzoek (Kemmers, Aupers & Van der Waal, 2016; Kemmers 2017a; 2017b) naar niet-stemmers en PVV-stemmers zien dat leden van deze groepen, in tegenstelling tot wat veel onderzoekers beweren, niet allemaal apathisch en afgekeerd van de politiek zijn (paragraaf 3.1). Niet stemmen of op de PVV stemmen geeft juist op verschillende manieren blijk van politieke betrokkenheid en leidt op verscheidene manieren tot politieke voldoening. Ten tweede putten we uit kwantitatief onderzoek dat de rol van culturele voorkeuren en waardenoriëntaties van ontevreden burgers verkent (De Koster, Achterberg & Ivanova, 2016; Van der Waal, De Koster & Noordzij, 2017b). Specifiek gaat het in paragraaf 3.2 om de manier waarop ontevreden burgers reageren op informatievoorziening vanuit de overheid en de rol die aversie tegen elitecultuur speelt voor wantrouwen in rechters en politici. In paragraaf 3.3 reflecteren we ten slotte op de beleidsimplicaties van onze cultuursociologische duiding van ontevreden Nederlandse burgers.

3.1. Afstand tot institutionele politiek

De politieke betrokkenheid van ontevreden burgers

Burgers geven op verschillende manieren uiting aan hun politieke onvrede. Zij uiten hun wantrouwen in politiek en andere instituties als rechtspraak, wetenschap en media niet alleen in opiniepeilingen, maar ook in hun politieke participatie: door te stemmen op populistische partijen, bewust niet te stemmen of te protesteren.

Zulke uitingen van politieke ontevredenheid worden in het publieke en academische debat vaak weggezet als irrationeel en (potentieel) gevaarlijk. Zo wordt populisme niet zelden geanalyseerd als 'pathologisch' of als 'degeneration of [constitutional democracy's] democratic logic' (respectievelijk Rosanvallon, 2008; Abts & Rummens, 2006: 420), wordt politiek wantrouwen vaak gezien als bedreiging voor de stabiliteit en bestuurbaarheid van

een democratie (Stoker, 2006), en schreef vermaard politicoloog Robert Putnam over niet stemmen "Like a fever, electoral abstention is even more important as a sign of deeper trouble in the body politic than as a malady itself" (2000: 35). Politiek ontevreden burgers wordt in dit soort analyses gebrekkig democratisch burgerschap verweten: zij participeren niet in de politiek en bespreken nauwelijks politieke zaken met mensen om hen heen. Vanuit dit perspectief wordt politieke ontevredenheid geassocieerd met 'demobilisering', 'onverschilligheid' of 'inactiviteit'.

Wij stellen dit dominante perspectief ter discussie, omdat het de belevingswereld van de betreffende burgers niet in beschouwing neemt. Sociologen Nina Eliasoph en Paul Lichterman benadrukken in dit kader de noodzaak van het bestuderen van 'cultures of politics':

A focus on cultures of politics helps us ask how and when people decide they are doing something "political", instead of defining individuals, organizations, or issues as political, powerful or not powerful by scholarly fiat (2011, p. 491).

Recent onderzoek van Kemmers en collega's (2016) richt zich precies op zulke 'cultures of politics' door politiek ontevreden burgers – niet-stemmers en PVV-stemmers – langdurig en systematisch te bevragen over hoe zij zich hebben afgekeerd van de gevestigde politiek. In plaats van hun afstand tot de gevestigde politiek te duiden als het onbehagen van moderniseringsverliezers, laten we de mensen zelf vertellen welke betekenissen politiek voor hen heeft en hoe die zijn veranderd. Zo zien we deze mensen niet zozeer als passieve speelballen in het abstracte spel van de mondiale economie en technologische ontwikkelingen, maar als burgers die zelf actief betekenis geven aan hun leven, de samenleving en de politiek.

Deze analyse laat zien dat deze mensen zich stap voor stap afkeerden van de gevestigde politiek. In de introductiefase wordt iemands interesse gewekt voor een anti-establishmentboodschap, bijvoorbeeld die van Pim Fortuyn, die politiek besprak 'zonder meel in de mond' en daarmee bij veel burgers politieke interesse deed ontstaan. Een andere manier om die eerste stap te maken kan via media zijn: dan vormt een boek of een website het scharnierpunt in het bewustwordingsproces van burgers.

De tweede stap bestaat eruit dat deze mensen zelf onderzoek gaan doen: zij gaan zich verdiepen in de boeken van Fortuyn, Wilders en anderen, en gaan het internet op. Als zij vervolgens met hun nieuwe inzichten over de invloed van 'machtige elites' en 'multinationals' of de 'essentie van de islam' politieke partijen en media benaderen, krijgen ze echter nul op het rekest. Dat ze niet gehoord worden, wordt vervolgens geïnterpreteerd als een 'validatie' voor het nieuw ontwikkelde anti-establishmentperspectief dat zij met hun onderzoek zelf hebben verdiept.

In de derde stap in het proces krijgt de verandering van inzicht invloed op het dagelijks leven. Een centraal element hierin is hoe ze met media omgaan. Onafhankelijk van de politieke kleur van hun 'nieuwe politieke identiteit' geven zij aan erachter te zijn gekomen dat de media een bias hebben. Daarom hebben ze een nieuwe strategie voor nieuwsconsumptie ontwikkeld. Voor de een betekent dit 'zowel het *AD* als *De Telegraaf* lezen', voor de ander dat 'de televisie het raam uit is gegaan' en dat alleen nog online op 'onafhankelijke media' wordt vertrouwd.

Deze ontevreden burgers geven dus aan dat ze hun opvattingen en handelingen baseren op hun eigen onderzoek en ervaringen. Ze beschrijven hun verandering als een pad *uit* de politieke apathie. Hun interesse werd gewekt, ze discussieerden erover met familie en vrienden en namen contact op met politici en instituties.

De politieke voldoening van ontevreden burgers

In discussies over populisme gaat het vaak over de verhouding van populisme tot democratie. Daarbij is vaak aandacht voor een van de weinige aspecten van populisme die zowel in het publieke als academische debat als positief wordt gewaardeerd: de kanalisering van politieke ontevredenheid van de bevolking (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2012). Deze 'kanaliseringsthese' stelt dat populisme fungeert als een uitlaatklep voor politieke ontevredenheid.

Op het niveau van de burgers veronderstelt deze kanaliseringsthese dat PVV-stemmers meer politieke voldoening (*efficacy*) ervaren dan niet-stemmers, omdat de laatsten immers niet de voldoening van kanalisering ervaren zoals de eersten. Daar kan tegenin worden gebracht dat het populistische gedachtegoed wordt gekenmerkt door anti-institutionalisme: een afkeer van wetten, regels en verdragen die de zo gewenste directe vertaling van de 'wil van het volk' in politiek en beleid in de weg staan. Vanuit dat licht gezien leidt de weg naar politieke voldoening voor een populistische burger niet vanzelfsprekend via de stembus.

Omdat het niet vanzelfsprekend is dat stemmers meer politieke voldoening ervaren dan niet-stemmers heeft Kemmers (2017a, 2017b) onlangs PVV-stemmers vergeleken met mensen die bewust niet stemmen. Voor het begrijpen van politieke voldoening onder deze groepen blijkt de kanaliseringsthese niet afdoende. Kanalisering blijkt namelijk af te hangen van de machtsoriëntaties van de respondenten. Machtsoriëntaties zijn 'definities van de politieke situatie', antwoorden op vragen als 'waar ligt de politieke macht?', 'wie oefent de macht uit?' en 'hoe worden besluiten genomen?'.

Grofweg kunnen twee machtsoriëntaties worden onderscheiden: transparante en ondoorzichtige. Als burgers de macht lokaliseren in de officiële instituties zoals de regering, ondersteund door een meerderheid in het parlement en uitgevoerd door de verschillende instanties, wordt deze machtsoriëntatie transparant genoemd. 'Den Haag' en de daarbij

behorende gezichten en organisaties spelen hierbij de belangrijkste rollen. Een machtsoriëntatie wordt daarentegen ondoorzichtig genoemd als burgers de macht toeschrijven aan krachten die vanachter de maatschappelijke schermen aan de touwtjes trekken. Dit kunnen 'het neoliberalisme' of 'de multinationals' zijn, maar ook machtselites die worden aangeduid met 'de linkse kerk', 'de Bilderberggroep' of de 'New World Order'.

Het type machtsoriëntatie blijkt relevant voor het al dan niet ervaren van politieke voldoening door politiek ontevreden burgers. Zo vertellen PVV-stemmers met een transparante machtsoriëntatie veel voldoening te ervaren van hun stem op Wilders: Wilders is zichtbaar en stelt de zaken aan de kaak waar zij om zeggen te geven. Niet-stemmers met een transparante machtsoriëntatie rapporteren daarentegen een gevoel van verslagenheid en machteloosheid. Immers, in de enige arena die er gezien hun definitie van de situatie toe doet, hebben ze besloten om niet meer mee te doen. De kanaliseringsthese 'werkt' dus voor mensen met een transparante machtsoriëntatie.

Onder degenen met een ondoorzichtige machtsoriëntatie ervaren niet-stemmers juist veel politieke voldoening, terwijl de PVV-stemmers onder hen ambivalentie ervaren: ze vragen zich af of hun stem echt iets verandert. Net als veel aanhangers van Trump stellen dat zijn agenda wordt gedwarsboomd door de zogenoemde 'deep state', vragen deze PVV-stemmers zich af of het establishment in het algemeen en 'de linkse kerk' in het bijzonder langs slinkse wegen aan de touwtjes blijft trekken ondanks Wilders' herhaaldelijke electorale succes. De niet-stemmers in deze categorie ervaren daarentegen juist heel veel voldoening vanwege hun activiteiten in het niet-institutionele domein, zoals deelname aan demonstraties, webfora en Occupy. Onder mensen met een ondoorzichtige machtsoriëntatie werkt de kanaliseringsthese dus omgekeerd: participatie in het institutionele domein leidt tot *minder* in plaats van meer politieke voldoening.

De kanaliseringsthese moet dus worden gecontextualiseerd: zij geldt slechts onder de voorwaarde van een transparante machtsoriëntatie. En dat terwijl de ondoorzichtige machtsoriëntatie door een substantieel deel van de bevolking wordt gedeeld (Harambam, 2017).

3.2. Wantrouwen ten opzichte van instituties en professionals

Naast niet stemmen of stemmen op een populistische partij manifesteert politieke ontevredenheid zich in wantrouwen. Weliswaar is in Nederland vertrouwen in politici en rechters in het algemeen hoog, maar onder de oppervlakte gaapt een grote opleidingskloof: laagopgeleide burgers wantrouwen politici en rechters gemiddeld genomen veel sterker dan hoogopgeleiden (Van der Meer, 2010). Hoe is dat te begrijpen? En is er iets aan te doen?

Maakt bekend bemind?

Een vaak geopperde verklaring voor het grotere wantrouwen onder laagopgeleiden heeft raakvlakken met de moderniseringsthese: een gebrek aan institutionele kennis staat centraal. Beperkte kennis bemoeilijkt begrip van de veelal complexe en abstracte logica van politieke en juridische instituties en procedures. Door hun beperktere kennis zouden laagopgeleiden beslissingen van politici en rechters waar ze zich slecht in kunnen vinden, eerder aan kwade wil toeschrijven (Popkin & Dimock, 1999) en daarom wantrouwer staan tegenover deze professionals dan hoogopgeleiden.

Tegen deze achtergrond is het niet opmerkelijk dat wetenschappers en beleidsmakers die zich zorgen maken om maatschappelijke weerstand tegen politiek en rechtspraak, keer op keer hun toevlucht zoeken tot meer en betere informatievoorziening. Zij omarmen het adagium 'bekend maakt bemind': in lijn met het breed aangehangen '*information deficit model*' is de veronderstelling dat burgers die geen voorstander zijn van bepaalde instituties of beleidsmaatregelen, simpelweg beter moeten worden voorgelicht. Als weerstand voortkomt uit een tekort aan informatie, zouden burgers vanzelf grotere voorstanders van instituties en beleid moeten worden als je hun maar genoeg informatie geeft (dus: hun informatietekort opheft).

Een vluchtige blik uit de ivoren toren suggereert echter al dat het zo eenvoudig niet werkt. Neem bijvoorbeeld een *tweet* vanaf het account van het Europees Parlement, waarin enthousiast wordt gewezen op verhelderende, relevante informatie: "Het Europees Parlement gaat over de dingen die er voor JOU toe doen. Bekijk de verandering & RT: [link naar informatie]". Als het *information deficit model* zou gelden, zouden burgers na het lezen van dit bericht en de onderliggende informatie misschien nog net niet gehuld in een Europese vlag "Alle Menschen werden Brüder" neuriënd de straten op gaan, maar toch zeker een stuk welwillender tegenover het Europees Parlement komen te staan dan daarvoor het geval was. Maar wat is de niet mis te verstane reactie die "Robin" binnen luttele minuten terugstuurt? Die luidt: "het europeesparlement kan me kk ballen zuigen".

Heeft voorlichting dan geen effect op opvattingen van burgers? Dat is wel de conclusie die opdoemt als de wetenschappelijke literatuur hierover wordt bekeken. Keer op keer vinden onderzoekers geen of slechts zeer zwakke effecten van informatievoorziening (De Koster & Achterberg, 2015). Maar ook hier is een afstandelijk perspectief, dat niet in ogenschouw neemt welke rol de betekenisverleningen van burgers spelen, misleidend. De situatie ligt namelijk aanmerkelijk genuanceerder. Informatievoorziening heeft wel degelijk sterke effecten, maar deze verschillen tussen mensen met verschillende wereldbeelden en opvattingen. Deze fungeren als interpretatiekaders die bepalen hoe de informatie wordt verwerkt. Ze zijn de spreekwoordelijke bril waarmee mensen naar de werkelijkheid kijken. Burgers met verschillende wereldbeelden verbinden dan ook verschillende conclusies aan dezelfde informatie. Sommigen staan vanwege specifieke opvattingen welwillend tegenover bepaalde informatie en worden daarom grotere

voorstanders als zij deze krijgen aangeboden, maar anderen hebben denkbeelden die werken als een negatief filter, waardoor ze juist grotere weerstand ontwikkelen. Als beide groepen elkaar in evenwicht houden, concludeert onderzoek dat zich alleen richt op de bevolking als geheel ten onrechte dat informatievoorziening geen effect heeft: de positieve en negatieve effecten vallen tegen elkaar weg.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek naar denkbeelden over voorwaardelijke straffen (De Koster, Achterberg & Ivanova, 2016). Die zijn weinig populair onder delen van de bevolking, mogelijk omdat ze als te 'soft' worden gezien. Dus dachten onderzoekers dat steun voor dit type straffen flink groter zou worden, als goed zou worden uitgelegd dat die straffen eigenlijk behoorlijk punitief zijn. Bijvoorbeeld door erop te wijzen dat er voorwaarden aan de straf verbonden zijn die een flinke impact op de betrokkene hebben, dat er nauwgezet op deze voorwaarden wordt toegezien, en dat de straf alsnog moet worden uitgezeten als de voorwaarden worden geschonden. Hoewel eerder onderzoek concludeerde dat deze informatievoorziening niet of nauwelijks effect heeft, blijkt dat bij nadere beschouwing anders te liggen. Dat komt doordat de punitiviteit van de burgers die de informatie ontvingen, een cruciale rol speelde. Burgers die sterk punitief zijn ingesteld, werden enthousiast van de informatie, wat tot uiting komt in grotere steun voor voorwaardelijke straffen. Maar burgers die weinig ophebben met punitiviteit, konden de aangeboden informatie niet waarderen: bij hen daalde de steun voor dit type straffen juist.

Informatievoorziening heeft dus wel effect, maar niet voor alle burgers hetzelfde en lang niet altijd op de manier die wordt beoogd. Omdat op veel terreinen juist wantrouwende burgers denkbeelden zullen hebben die fungeren als negatief filter, is de kans groot dat informatiecampagnes weerstand en wantrouwen aanwakkeren in plaats van wegnemen.

Cultuuroorlog in de polder

Informatievoorziening is dus geen panacee als het gaat om het dempen van wantrouwen. Hoe zit dat met het beperken van economische achterstelling? Een andere veelgehoorde verklaring voor de grote opleidingsverschillen in wantrouwen, die raakvlakken heeft met de mondialiseringsverliezerthese, gaat ervan uit dat de geringe economische hulpbronnen de invloed van laagopgeleiden in instituties beperken. Ze kunnen minder goed "hun recht halen" en doelen nastreven dan hoogopgeleiden, en daarom hebben ze minder vertrouwen in rechters en politici.

Onlangs hebben we de merites van de materialistische verklaring en de hiervoor besproken rationalistische verklaring tegelijk onderzocht. Verschillen in economische hulpbronnen en kennis blijken slechts in zeer beperkte mate ten grondslag te liggen aan de opleidingskloof in wantrouwen in politici en rechters (Van der Waal, De Koster & Noordzij, 2017b). Daarom hebben we een alternatieve verklaring ontwikkeld, waarbij we

ons hebben laten inspireren door de manier waarop kritiek op politici en rechters door burgers zelf wordt verwoord. Wat wordt politici en rechters voor de voeten geworpen door de mensen die hen wantrouwen? Een antwoord op die vraag kan worden gevonden in beschouwingen over zogenoemde *culture wars* (Frank, 2004; Kemmers et al., 2015) en een blik op websites als *GeenStijl.nl*, die een perspectief op politici en rechters bieden waarin veel laagopgeleiden zich kunnen vinden.

Zulke bronnen laten zien dat politici en rechters wordt verweten elitair te zijn. Ze zouden zich laten voorstaan op hun culturele en morele superioriteit, en vanaf deze *moral highground* voorkeuren en opvattingen van de gemiddelde laagopgeleide burger als 'fout', 'vulgair' en 'ongepast' bestempelen (cf. Schoo, 2003). Volgens veel laagopgeleiden laten politici en rechters middels hun "fijne" sociaal-culturele distinctiemiddelen" (Schoo, 2003: 182) geen kans onbenut om te laten zien dat ze beter zijn dan zichzelf. Dergelijke bronnen noemen twee manieren waarop politici en rechters hun vermeende culturele superioriteit uitstralen: door hun voorkeur voor elitaire cultuuruitingen en door hun politieke opvattingen, in het bijzonder hun kosmopolitisme en non-punitiviteit. Van beide is bekend dat laagopgeleiden er weinig affiniteit mee hebben.

Anders verwoord: laagopgeleiden vinden kosmopolitisme en non-punitiviteit helemaal niet superieur, maar walgen van wat zij beschouwen als "hauteur masked as civility" (Kazin, 1998: 289). Politici worden niet geprezen, maar gehegeld om hun kosmopolitisme, omdat dit "het eigene verkwanselt" en "tsunami's van islamisering" zou veroorzaken. Op soortgelijke wijze wordt de geringe punitiviteit van rechters niet als deugd beschouwd: hun wordt juist voor de voeten geworpen dat ze niet hard genoeg straffen. Ons onderzoek laat zien dat het lagere vertrouwen in politici en rechters onder Nederlandse laagopgeleiden inderdaad samenhangt met hun geringe affiniteit met elitaire cultuuruitingen en aversie tegen kosmopolitisme en non-punitiviteit (Van der Waal, De Koster & Noordzij, 2017b).

Dat geringe affiniteit met elitecultuur ten grondslag ligt aan het hoge wantrouwen in rechters en politici onder laagopgeleiden, betekent dat dit wantrouwen diepgeworteld en daardoor moeilijk beïnvloedbaar is. Affiniteit met elitecultuur is namelijk het resultaat van milieu-specifieke socialisatie: kinderen van hooggeschoolde ouders krijgen het in het gezin, het ouderlijk milieu en onderwijsinstellingen met de paplepel ingegoten. Ze ervaren elitecultuuruitingen daardoor als vanzelfsprekend, en voelen zich in instituties waar elitecultuur de standaard is – zoals in de politiek en het recht – als een vis in het water. Burgers die gesocialiseerd zijn in laagopgeleide milieus, voelen zich daar daarentegen als *misfits*, want zij ervaren de daar vigerende mores als wezensvreemd. Hun wantrouwen in politici en rechters is daarom beleidsmatig moeilijker beïnvloedbaar dan dominante materiële en institutionele perspectieven suggereren.

3.3. Conclusies: implicaties voor beleid

We hebben betoogd dat dominante afstandelijke perspectieven op ontevreden burgers, zoals verklaringen die gaan over mondialiserings- en moderniseringsverliezers, onvoldoende rekenschap geven van de motieven en perspectieven van die burgers zelf. Waarom stemmen zij op de PVV of helemaal niet? En waarom wantrouwen zij politici en rechters? Om dat te achterhalen pleiten wij voor een cultuursociologisch perspectief dat de betekenisgeving van de betrokken burgers centraal stelt. Wat zeggen onze cultuursociologische onderzoeksbevindingen over de weerbaarheid van de democratie? En over de vraag of de democratie in staat is om politieke ontevredenheid te kanaliseren?

Voordat we die vragen beantwoorden, zijn er vraagtekens te zetten bij het vermeende ondemocratische karakter van verschillende uitingsvormen van politieke onvrede. De door ons onderzochte ontevreden burgers proberen zich goed te informeren en zoeken contact met medestanders en instituties. Hiermee praktiseren zij juist democratische waarden, in plaats van ze in gevaar te brengen. Zo bezien is de politiek ontevreden burger eerder een indicatie van de weerbare democratie dan een bedreiging daarvan. Vivien Hart schreef over dit thema vier decennia geleden al dat “in terms of the distrustful themselves,[...] distrust is democratic and thoughtful, not an anti-democratic outburst of emotion, and is potentially constructive, threatening only to vested political interests” (Hart, 1978: xii). Ophef over de vertrouwenskloof is daarom misschien eerder een teken van paniek onder de gevestigde orde dan van een daadwerkelijke democratische crisis.

Desondanks worden stemmen op populistische partijen, niet stemmen en politiek wantrouwen vaak gezien als pathologisch en bedreigend voor de stabiliteit en bestuurbaarheid van een democratie. Bij de beleidsinterventies die worden voorgesteld om deze ‘pathologieën’ te bestrijden luidt de argumentatie kortweg dat deze praktijken zijn geworteld in een gebrek aan middelen en kennis, en daarom bestreden kunnen worden door middelen en kennis beschikbaar te stellen. Onze bevindingen suggereren dat beleidsinterventies langs deze lijnen niet veel kans van slagen hebben. Over de ‘middelenthesen’ kunnen we kort zijn: er is amper een empirische basis voor (vgl. Andeweg & Aarts, 2017). Dit wordt steeds meer zichtbaar nu in tijden van economische voorspoed blijkt dat voornoemde ‘pathologieën’ minstens zo wijdverbreid zijn als tijdens economische crisisjaren. Sterker: in tijden van economische voorspoed kiezen mensen met weinig middelen zelfs *nog vaker* voor een populistische partij (Rooduijn & Burgoon, 2017).

Over het vermeende gebrek aan kennis kunnen we op basis van onze bevindingen drie dingen zeggen. Ten eerste gaat dit perspectief voorbij aan alternatieve oriëntaties op politiek en bestuur. Burgers met wat wij een ‘ondoorzichtige’ machtsoriëntatie hebben genoemd, hebben een andere kijk op politiek en bestuur dan die waarin regering, parlement en overheidsinstituties centraal staan. Dit verklaart waarom zij ruimte zoeken buiten (of tussen) de institutionele kaders van de democratie. Hierbij is het cruciaal dat

hun oriëntatie het resultaat is van hun eigen onderzoek en betekenisgeving. Dit suggereert namelijk dat zij hun perspectief niet eenvoudig zullen inruilen en geeft bovendien aan dat stemmen op een populistische partij, niet stemmen of politiek wantrouwen niet voort hoeft te komen uit een gebrek aan kennis. Het gaat namelijk om zeer goed politiek geïnformeerde burgers. Professionals die werkzaam zijn in legitieme instituties, mogen de wenkbrauwen fronsen bij de alternatieve kijk op het politiek-bestuurlijke bedrijf van burgers met een ondoorzichtige machtsoriëntatie, maar op basis van verschillende onthulde complotten als Watergate, het Tuskagee-experiment en de door Edward Snowden naar buiten gebrachte informatie over de NSA, is enige reserve ten opzichte van de 'officiële waarheden' zoals die door legitieme instituties worden verstrekt, niet zo heel vreemd (Harambam, 2017).

Ten tweede is het onwaarschijnlijk dat informatievoorziening vanuit de overheid wantrouwen in de politiek en rechtspraak zal doen afnemen. Bekend maakt niet zomaar bemind. Dezelfde informatie heeft radicaal verschillende effecten onder verschillende groepen burgers, want hun opvattingen en wereldbeelden beïnvloeden hoe zij informatie interpreteren. Onder sommigen leidt bepaalde informatie tot positievere denkbeelden, maar onder anderen komt deze informatie helemaal niet aan of leidt deze zelfs tot negatievere opvattingen. Aangezien wantrouwende burgers negatief staan ten opzichte van de overheid, is de kans groot dat door de overheid geïnitieerde voorlichtingscampagnes over politiek en recht juist onder deze groep meer in plaats van minder weerstand zullen opleveren.

Ten derde blijkt het vermeende gebrek aan kennis geen afdoende verklaring te bieden voor de grote onvrede onder laagopgeleide burgers. Een belangrijker rol is weggelegd voor door milieuspecifieke socialisatie diepgewortelde aversie tegen elitecultuur, waarvan de professionals die onder vuur liggen, zoals politici en rechters, het schoolvoorbeeld zijn. Onze bevindingen suggereren dat een andere strategie dan kennisoverdracht nuttig is voor politici en beleidsmakers die politieke onvrede willen temperen: sensitiviteitstrainingen voor bureaucraten en professionals die sleutelposities in verschillende instituties innemen. Door meer sensitiviteit te ontwikkelen voor gedragsrepertoires en opvattingen die afwijken van hun eigen cultureel elitaire standaarden kunnen ze mogelijk de (onbedoelde) barrières slechten die politiek ontevreden burgers weerhouden van participatie in en waardering voor institutionele politiek. Dit zou een aanvulling zijn op reeds bestaande sensitiviteitstrainingen, zoals die gericht op het beter bedienen van laaggeletterden en etnische minderheden in de zorg.

Al met al blijkt een cultuursociologisch perspectief, dat aandacht besteedt aan de manier waarop ontevreden burgers zelf betekenis geven aan de wereld en wat hun handelen motiveert, zowel belangrijk is om politieke onvrede te duiden als om in te schatten hoe kansrijk diverse strategieën zijn om deze onvrede te verminderen.

Literatuur

- Abts, K. & Rummens S. (2007). 'Populism versus democracy', *Political Studies* 55(2), 405-424.
- Andeweg, R. B. & Aarts K. (2017). Studying Political Legitimacy. Findings, Implications, and the Uneasy Question, pp. 193-206 in Van Ham, C., J. Thomassen, K. Aarts & R. Andeweg (Red.) *Myth and Reality of the Legitimacy Crisis: Explaining Trends and Cross-National Differences in Established Democracies*.
- EenVandaag Opiniepanel (2017). Onderzoek: 'Ontevreden burgers? – deel 2'. Op 5 september gedownload via:
<http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/Rapportage%20ontevreden%20burgers%20deel%202.pdf>.
- Eliasoph, N. & Lichterman P. (2010). Making things political, pp. 483-493 in Hall, J. R., L. Grindstaff, & M-C. Lo (Red.), *Handbook of cultural sociology*. New York: Routledge.
- Frank, Thomas 2004. *What's the matter with Kansas? How conservatism won the heart of America*. New York: Henry Holt & Company.
- Harambam, J. (2017). *'The truth is out there': Conspiracy culture in the age of epistemic instability*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Hart, V. (1978). *Distrust and Democracy. Political Distrust in Britain and America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kazin, M. (1998). *The Populist Persuasion. An American History (Revised Edition)*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kemmers, R., Aupers S., Houtman D. & Van der Waal J. (2015). 'State of Disgrace: Popular political discontents about the Dutch state in the 2000s', *Parliamentary Affairs* 68(3), 476-493.
- Kemmers, R., Aupers S. & Van der Waal J. (2016). 'Becoming politically discontented: Anti-establishment careers of Dutch Nonvoters and PVV voters', *Current Sociology* 64(5), 757-774.
- Kemmers, R. (2017a). 'Channelling Discontent? Non-voters, populist party voters, and their meaningful political agency', *European Journal of Cultural and Political Sociology* 4(4), 381-406.
- Kemmers, R. (2017b). 'Waarom gaan populistische kiezers überhaupt stemmen?' *Stuk Rood Vlees*, 25 juli, <http://stukroodvlees.nl/waarom-gaan-populistische-kiezers-uberhaupt-stemmen>.
- Koster, W. de & Achterberg P. (2015). 'Comment on "Providing information promotes greater public support for potable recycled water" by Fielding, KS and Roiko, AH, 2014 [Water Research 61, 86-96],', *Water Research* 84, 372-374.

- Koster, W. de, Achterberg P. & Ivanova N. (2016). 'Reconsidering the Impact of Informational Provision on Opinions of Suspended Sentences in the Netherlands: The Importance of Cultural Frames', *Crime & Delinquency* 62(11), 1528-1539.
- Meer, T. van der (2010). 'In What We Trust? A Multi-Level Study Into Trust in Parliament as an Evaluation of State Characteristics', *International Review of Administrative Sciences* 76(3), 517-536.
- Mudde, C. & Rovira Kaltwasser C. (2012). Populism and (liberal) democracy: A framework for analysis, pp. 1-26 in Mudde, C. & Rovira Kaltwasser, C. (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or corrective for democracy?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Popkin, S. L. & Dimock M. A. (1999). Political Knowledge and Citizen Competence, pp. 117-146 in S. Elkin & K. Soltan (Red.), *Citizen Competence and Democratic Institutions*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rooduijn, M. & Burgoon B. (2017). 'The Paradox of Well-being: Do Unfavorable Socioeconomic and Sociocultural Contexts Deepen or Dampen Radical Left and Right Voting Among the Less Well-Off?,' *Comparative Political Studies*, doi: [10.1177/0010414017720707](https://doi.org/10.1177/0010414017720707).
- Rosanvallon, P. (2008). *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schoo, H. J. (2003). Van oude en nieuwe klassen, of de deftigheid in het gedrang, pp. 174-191 in Schoo, H. J., B. Tromp, P. Schnabel & A. Rouvoet (Red.) *Haagse tegenstrijdigheden, een jaar verder*. Amsterdam: Amsterdam University Press en Salomé.
- Stoker, G. (2006). *Why Politics Matters: Making Democracy Work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Waal, J. van der (2015). *The Global City Debate Reconsidered. Economic Globalization in Contemporary Dutch Cities*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waal, J van der, De Koster W. & Van Noord J. (2017a). Opleidingsverschillen in Maatschappelijk Onbehagen en Wantrouwen in de Politiek in Nederland, 1970-2012, pp. 199-231 in G. Engbersen, E. Snel & M. Kremer (Red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: WRR.
- Waal, J. van der, De Koster W. & Noordzij K. (2017b). 'Explaining the Education Gap in Institutional Trust in the United States and the Netherlands: A Status-Based Culture War?' Paper gepresenteerd op *Dag van de Sociologie* (06/08), Brussel, België.